

ФОЛЬКЛОРНА СВІДОМІСТЬ ЕТНОСУ ЯК МЕНТАЛЬНИЙ КОНСТРУКТ

Анотація. Стаття присвячена питанням вивчення фольклорної свідомості етносу як фундаментальної свідомості українців, що об'єктивує індивідуальний та груповий спосіб існування культури етносу (і нації). Автор розглядає сучасні наукові уявлення про носіїв-дієвців фольклорної свідомості етносу, онтологічні установки їхньої ментальності. Метою статті є систематизація форм фольклорної свідомості етносу як етнічної свідомості, яку репрезентують форми етнічної культури – як т. зв. народної, так і професійної (духовної, політичної, матеріальної), а також масової, популярної.

Ключові слова: фольклор, фольклорна свідомість етносу, когнітивна свідомість, обрядова свідомість, профанна свідомість, Сакрум, народні уявлення, народний досвід, ментальність, цінності та ціннісні орієнтації, етнопоетика, естетика фольклору, семантика фольклору, прагматика фольклору, герої фольклору, теорія відображення, теорія інтерсуб'єктивності свідомості, теорія особистості, позитивізм, феноменологія.

Анотація. Статья посвящена вопросам изучения фольклорного сознания этноса как фундаментального сознания, которое объективируют индивидуальный и групповой способы существования культуры этноса (и нации). Автор формирует современные научные представления о Субъекте культуры как носители-деятели фольклорного сознания этноса, об онтологических установках его менталитета и ментальности. ОЦелью статьи является систематизация форм фольклорного сознания этноса, которое представляют формы этнической культуры, – как т. н. народной, так и профессиональной (духовной, политической, материальной), а также массовой, популярной. В статье согласуются основные постулаты теории коллективного сознания, теории отражения, теории личности, которые удостоверяет неопозитивизм, и теории интерсубъективности и интенциональности сознания, которые сформировали феноменология и аналитическая психология.

Ключевые слова: фольклор, фольклорное сознание этноса, когнитивное сознание, обрядовое сознание, профанное сознание, Сакрум, народные представления; эстетика, семантика и прагматика фольклора.

Summary. The aim of the article is to systemize the forms of the

folklore consciousness of the ethnos as the fundamental consciousness of the Ukrainians that objectifies individual and group modes of the ethnic culture (and of the ethnos itself). The author aspires to formulate a contemporary scholar understanding of the Subject of Culture as the bearer-actor of the ethnic folklore consciousness, and of the ontological basics of his mentality. The purpose here is to systemize the forms of folklore consciousness as ethnic consciousness as it is presented by different types of ethnic culture: both by so-called popular and professional (spiritual, political, material) culture and also by mass culture. The article seeks an agreement between the main tenets of the theories of collective consciousness, reflection, and personality that emerged within neopositivism and the theories of intersubjectivity and intentionality of mind whose origin lies within phenomenology and analytical psychology. Whereas in the classical science there was fixed specific understanding for each concept contemporary science gives the main universals several or even tens of meanings. The scientific practice of the Modern tells us that in the middle of the XX century the scientific model of the world went through a radical change so that the static phenomena are being now interpreted dynamically in the framework of the cultural (social and/or ethnical) progress. This understanding of the procedural essence of the universal concepts of “consciousness”, “culture”, “language”, “folklore”, and “commonality” has led to their polysemanticism. Moreover in many cases the “wide” and “narrow” meanings of the concept cannot be matched as they reference different properties of the phenomena. Such categorical instability brings us to consider of the phenomena as “flowing” one to another, to find new understanding of their boundaries. Exactly this method of abstracting created new theories of folklore of the Modern. The resistance caused by the proposition to bring into the scientific circulation the notion of “postfolklore” exposes the tendency described above. The scientists refused to divide the cultural processes as “maternal” and “filial” despite the obviousness of their staginess. The science of the Postmodern proposes new universals and new theories of the anthropological consciousness and because of this the urgency of the study of folklore as the specialized field of research studying “popular knowledge” and “popular experience” just rises.

Key words: folklore, folk consciousness of an ethnos, the ritual consciousness, profane consciousness, Sacrum, popular ideas, the aesthetics, semantics and pragmatics of folklore.

Фольклористика — ідеологічна наукова дисципліна, її історія формування та розгортання фіксує зіштовхування ідеологій різних так званих малих, середніх та великих соціальних груп, вивчення та сучасна наукова оцінка культуральних здобутків яких — завдання сучасної науки.

Метою цієї статті є структурування семантичного поля концепту “фольклорна свідомість українського етносу” (далі — ФСУЕ). Разом з тим, щоб виконати це завдання, ми змушені передусім розглянути ФСУЕ як явище антропологічної дійсності та визначити, хто є її носіями-дієвцями, оскільки,

за теоретичними викладками класичної фольклористики, ними є тільки “трудящі” (селяни та робітники).

З погляду сучасної фольклористики, носіями-дієвцями ФСУЕ є представники різних соціальних груп, які орієнтовані на постуляцію ідеалів, сформованих значною мірою т. зв. традиційною ментальністю — ментальністю представників українського соціуму, які сьогодні ототожнюють себе з українським народом.

Розгляд так званого традиційного фольклору як народнопоетичної творчості, який здійснювали позитивісти Модерну у контексті теорій мистецтва, безумовно, поглибив наукові знання про онтологію “народної культури”. Та саме розуміння поняття “народ” неопозитивізм переосмислив, адже сучасна наукова стратифікація сучасного суспільства фіксує, замість “радянської трьохчленки” (селянства, робітничого класу, інтелігенції), п’ять основних верст — еліту, верхній, середній, базовий прошарок і соціальне дно (андерклас), а тому і саме поняття “народна культура” мусить бути уточнено.

Гасло “народна культура” у неопозитивістській фольклористиці й далі залишається, так би мовити, “класовим”, засвідчуючи антагоністичний характер соціуму. Таке розуміння фіксує марксистські постулати не тільки про непримиренну сутність взаємовідносин між людьми (т. зв. соціальних відношень), але й обґрунтовує необхідність активних революційних змін як таких, що зумовлюють соціальну динаміку.

Ми твердимо, що таке розуміння історії та соціального прогресу пагубне: жодна революція з її встановленням нових соціальних стосунків у кінцевому випадку не зумовила покращення життя соціуму. Тим-то ця стаття уточнює ідеї позитивної науки Модерну, з позицій об’єктивного суб’єктивізму (передусім феноменології).

Основний постулат марксизму — необхідність цілеспрямованого вивчення соціальних процесів задля їхньої корекції — ми вважаємо вірним, проте самі соціальні процеси ми поцінуємо як такі, що фіксують не тільки диссенсунсні, але й консенсунсні моделі комунікації. Ми наголошуємо на тому, що будь-яка наукова концепція фіксує так звану наукову модель світу з її ідеалізаціями. У даному випадку важливо те, що т. зв. діалектичний та історичний матеріалізм ідеалізує заперечення як таке, стверджує не “єдність і боротьбу протилежностей”, а тільки боротьбу протилежностей з їхнім об’єктивним ан-

тагонізмом (чи негацією). З іншого боку, і сучасна постмодерністська наука вибудовує наукову модель світу на цих самих позиціях, апелюючи до деструкції світу та демонтажу індивіда.

Постановка питання про сутність та властивості ФСЕ вимагає корекції не тільки понять “народ”, “народна свідомість”, “колективна свідомість”, але й базових постулатів науки, яка покликана вибудувати гармонійні моделі індивіда, етносу, культури та соціуму. А сама гармонійність її моделей передусім повинна засвідчувати прагнення до уникнення конфліктів, до зменшення їхньої кількості та до усвідомлення їхніх причин, задля того, щоб їх улагоджувати в початкових станах.

Така установка наукової свідомості передбачає консенсунсну модель соціуму, в якому соціальні взаємовідносини між людьми фіксують узгодження інтересів. І в цьому й полягає гармонійний розвиток індивіда та соціуму — у поступальності руху, у поширенні життєздатних, соціально значущих ідей для етносу, нації, держави, у виробництві товарів, які покращують побут та дозвілля її членів. Тим-то, з цього боку, народ — це всі представники етносу, нації, держави, які живуть разом, а тому повинні жити в мирі, поважаючи один одного та зважаючи на інтереси один одного. Концепція “фольклорної свідомості етносу”, яку пропонуємо ми, фіксує ідеалізацію не природного в людині, а культурально-го — норм та правил соціальної взаємодії, комунікативного інтелекту спільноти.

Оскільки людина з її самосвідомістю — це основа-основ соціуму і його культури, то сама постановка питання про те, що конкретний носій-дієвець свідомості є виключно індивід, про що твердять феноменологи, змушує нас ставити питання про те, що свідомість індивіда існує виключно як самосвідомість з її формами ідентифікації (ототожнень) та проєкцій (розтотожнень). А оскільки індивід поза самосвідомістю не існує, то сама наукова категорія “колективна форма свідомості” (і “суспільна свідомість”, і “релігійна свідомість”, і “фольклорна свідомість”, і т. д. і т. п.) — це значною мірою фікційні наукові категорії, які знеособлюють розуміння індивіда.

З іншого боку, ці, значною мірою, метафізичні категорії дають можливість моделювати культуральний процес та розуміти його сутність, тому ми, щоб детрансцендентувати поняття “свідомість” так, як дають можливості української мови, будемо розгля-

дати їх не як “річ саму по собі” (І. Кант), і не як “річ в собі” (що існує поза індивідом), а як антропологічну категорію узагальнюючого типу, яка поза суб’єктом не існує. Означаючи основну властивість антропологічного світу — суб’єктність, поняття “ФСЄ” фіксує абстрагування від конкретного суб’єкта, а її носієм-дієвцем виступає “етнос”, що, до речі, в кінцевому випадку зумовлює наукові уявлення про те, що вона є об’єктивний фактор історії людини, хоча як наукова категорія вона порівняно нова, введена в науковий обіг, щоб засвідчити кореляцію між об’єктивним світом та індивідом, хоча сама по собі фіксує тільки зв’язок між індивідом та способами його самоусвідомлення в антропологічному світі.

Ми чітко розрізняємо виміри антропологічної свідомості — об’єктивність існуючої самосвідомості індивіда та суб’єктивність антропологічних категорій. Разом з тим, абстрактні категорії, які існують в уяві науковця, є для нього об’єктивні явища (а не фікції), тому поняття “колективна форма свідомості”, “соціум”, “культура” і т. п., статус яких по відношенню до так званої об’єктивної дійсності — суб’єктивний, у наукових побудовах — об’єктивний: цими категоріями оперують науковці, задля формування наукової моделі світу, антропологічної — за визначенням.

Поза суб’єктом як носієм-дієвцем самосвідомості антропологічна свідомість як така не існує. З цього боку, фольклорний текст не можна розглядати поза його адресантом та адресатом, адже він — це результат комунікативної співдії носіїв-дієвців свідомості, представників певної культуральної [1] традиції, репрезентантів певної ментальності, носіїв певних соціальних статусів — так званих ідентичностей.

Повертаючись до питання про сучасну соціальну стратифікацію суспільства, яку тією чи іншою мірою засвідчують сучасні фольклористичні студії, зауважимо, що стратифікація суспільства за верствами є тільки одним із можливих вимірів етнічної культури, хоча її позитивістська соціологія й поціновує як основну. Сучасні культурологічні дослідження мають значною мірою інші завдання, чим обґрунтування соціальної структури держави. Безумовно, що світовідчуття індивіда певним чином корелює з його рівнем доходу, та сам критерій “рівень доходу” у культуральних студіях етносвідомості не повинен домінувати.

Що ж до самоідентифікаційних статусів представників українського етносу, то вони не ідентич-

ні, адже їхні сценарії життя різні. З цього боку, вивчення ФСУЕ передбачає структурування понять “українська ментальність”, “комунікативний інтелект українців”, “традиційні уявлення про добро та способи його досягнення” і т. п.

Що ж до групування носіїв-дієвців ФСУЕ, то їхня класифікація значною мірою залежить від конкретних наукових завдань, а тому самі критерії диференціації не усталені в гуманітарній науці. Тимто фольклористи, які орієнтовані на вивчення так званого традиційного фольклору, носіями якого, до речі, були в XIX ст. не тільки селяни, але й кобзарі, писарі, священнослужителі і т. п., ці проблеми ігнорують, а дослідники сучасного фольклору (так званого постфольклору, неофольклору) виокремлюють різні субкультури носіїв-дієвців ФСУЕ, відповідно до свого розуміння їхньої наявності в соціумі (субкультура водіїв тролейбусів, субкультура парашутистів, субкультура рибалок і т. п.), при цьому зауважимо, що соціальні статуси носіїв субкультури дослідники часто не фіксують, адже ні етнічна, ні професійна, ні вікова ідентифікація носія субкультури прямо не корелює з його, зокрема, способом відпочинку (так, водій тролейбусу може бути і рибалкою, і парашутистом, а може бути тільки рибалкою чи тільки парашутистом, а може ними і не бути). Така ситуація з диференціацією субкультур, наукове виокремлення яких є певною мірою стихійним, зумовлено об’єктивним фактором — дифузністю культуральних феноменів, які як ментальні конструкти та конструкції фіксують представники різних субкультур українського етносу (і нації).

Ми змушені наголосити на тому, що носії-дієвці різних пластів ФСУЕ є водночас носіями-дієвцями мовної свідомості та культури — української; мовна свідомість, як і фольклорна, — етнічна за означенням. Як би не вибудовували сучасні соціологи власну наукову модель світу, вводячи в неї нові категорії (“український народ” і “народ України”, “громадяни України”), щоб уникнути мовного конфлікту між громадянами України, антропологічна свідомість у кожному акті прояву є одномовна, а тому суспільну свідомість можна мислити як інтернаціональну, як це постулював позитивізм Модерну, а фольклорну — ні. Вона — це не сучасна поліфонія різномов’я держави, а вибір (свідомий чи неусвідомлений) суб’єкта мовного права: будь-яке виголошення думки на загалі (чи навіть акт атокомунікації) — це прояв його мислення, яке здійснюється виключно одні-

єю мовою. Індивід може знати одну мову чи десять, та кожна його думка, яку він формує за правилами тієї чи іншої мови, засвідчує його усвідомлену чи безсвідому ідентифікацію з представниками етносу (чи нації), мовою яких він мислить.

Тим-то кожен комунікативний акт між індивідами фіксує не тільки спонтанний чи усвідомлений вибір конкретної мови, добровільну чи примусову ідентифікацію громадян держави, але й ті неписані правила, яких дотримуються комуніканти, копіюючи ментальність її “творців-носіїв”, для яких вона є так званою материнською: від активності чи пасивності жестикуляції, швидкості чи розміреності потоку мовлення, яскравості чи тьмяності акцентуаційних малюнків фраз до вибору специфічної лексики та тем, які прийнято обговорювати тією чи іншою мірою в групах, члени яких володіють декількома мовами. І саме така постановка питання дає право твердити про домінування тих чи інших різноетнічних стереотипів мислення та поведінки у тій чи іншій субкультурі нації, чи у національній культурі (державі) як такий.

Ставлячи питання про фольклор представників різних субкультур, ми змушені констатувати, що їхній культуральний (в т. ч. й соціальний) досвід практично не можна розділити на офіційний і неофіційний, а тому сучасну ФСУЕ ми поціновуємо як таку, що фіксує передусім т. зв. мовну свідомість своїх носіїв-дієвців та їхню екстравертну установку на самоствердження в соціальному оточенні (так званому соціальному ландшафті).

ФСУЕ — це форма ідентифікації носія-дієвця свідомості з материнською мовою та етнічною культурою. Її науковці здебільшого розглядають як т. зв. колективну форму свідомості, ми ж її кваліфікуємо, по-перше, як індивідуальну форму свідомості, яка базується на т. зв. консолідаційній формі свідомості, яка є групова (і певною мірою колективна) за означенням, та ми не протиставляємо індивідуальну свідомість груповій (консолідаційній), оскільки перша існує об’єктивно, а друга є тільки теоретичний конструкт, за допомогою якого науковці аналізують взаємозв’язки індивіда з антропологічним світом, чи, іншими словами, з його моделями ототожнення та розтотожнення себе з Іншим (іншими). І з цього боку, і так звана ідентифікаційна свідомість, і консолідаційна свідомість — це само-свідомість індивідів, і тільки таким чином — груп, членами яких вони є.

Розглядати групові форми свідомості як окремі ментальні феномени — це, по великому рахунку, твердити, що свідомість існує поза людиною. Те, що група в моменти трансценденції (спільних молитов, танців, спортивних вправ і т. п.) переживає спільні емоційні стани — це твердити тільки про емоційну сутність так званої масової свідомості та гормональну основу психології натовпу, в якій індивідуальність з її усвідомленням самої себе “тут і тепер”, не існує. Такі емоційні трансї характерні антропологічній свідомості, в них вона і формувалася, та психологія натовпу і психологія особистості — це кардинально різні речі, тому що так званий комунікативний інтелект індивіда та його коефіцієнт інтелектуального розвитку прямо не корелюють. Коли у станах самоусвідомлення індивід може ставити конкретні завдання та їх виконувати, то, попадаючи в натовп, його індивідуальна воля атрофується. Тим-то ми розрізняємо носія-дієвця так званого фольклору до-Премодерну та носія дієвця фольклору Постмодерну: їхні способи буття, їхні способи взаємодії між собою та з Всесвітом докорінно відмінні.

Ставлячи питання про індивіда як носія-дієвця ФСУЕ, ми розглядаємо не тільки різні структури особистості як творця-транслятора фольклорного дискурсу, але й різні інтенції комунікативних актів як таких: коли метою носія-дієвця сакрального, “традиційного знання” і “традиційного досвіду”, виконавця архаїчного обряду було (і є) відтворення первісної структури Всесвіту і спілкування з Вищим, то метою носія-дієвця профанної форми свідомості є встановлення унормованих взаємозв’язків між людьми.

Справа полягає не в тому, що сьогодні змінилися комунікативні ролі адресантів і адресатів комунікативних актів групової взаємодії (Сакрум (Вище) / конкретний індивід): всі обряди тією чи іншою мірою фіксували і фіксують індивідуальний розподіл ролей між виконавцями обрядів — між акторами, які уособлюють образи сакральних міфів, та їхніми глядачами, а в тому, що змінилися самі інтенції комунікації: коли при сакральній комунікації адресант звертається до Іншого як Ідеалу з надією на його підтримку, усвідомлюючи його як остаточну інстанцію встановлення справедливого порядку, то при профанній комунікації адресант розглядає іншого не стільки як “покровителя”, скільки як “недруга”. З цього боку, сучасний носій-

дієвець ФСЕ демонструє вдячність не божествам, до яких молиться з надією на підмогу у вирішенні його проблем, а “підносить дари” конкретним людям. Тим-то самі моделі сучасної соціальної взаємодії унормовані суспільними правилами, які мають сьогодні, по великому рахунку, асоціальний характер, та ці “архаїчні правила” значною мірою регулюють соціальне життя українців і сьогодні. Інститут кумівста у Верховній Раді зумовив формування так званих сімейних кланів, амбіції яких щодо розподілу природних і матеріальних ресурсів держави гальмують соціальний поступ. І це також наслідки, спричинені ФСУЕ.

Розглядати “народне знання” та “народний досвід” виключно в їхніх традиційних художніх формах — це заперечувати той факт, що т. зв. народна культура у всіх своїх формах постулює смисли буття індивідів з їхніми формами ідентифікацій та проєкцій, з їхніми цінностями та ціннісними орієнтаціями. Тим-то й питання про субкультуру політиків, а не тільки селян та робітників, сьогодні науковці ставлять не стільки задля констатації естетичності та “художності” їхніх культуральних здобутків, скільки задля вивчення їхньої етики та їхніх життєвих сценаріїв у цивілізаційному поступі.

Розгляд усної історії як сучасного “народного знання”, як знання документального та правдивого розширює сферу феноменів так званої народної

духовної культури, а тому вони й стали об’єктом вивчення фольклористики. З іншого боку, усвідомлення науковцями того, що всі соціальні групи транслювали та транслюють свій комунікативний інтелект усним шляхом, змушує і нас ставити питання про те, що ФСУЕ слід розглядати у контексті неоречевлених та оречевлених форм т. зв. народної культури, професійної, а також популярної, масової та елітарної.

Ми не відносимо комунікативні практики байкерів чи рокерів і т. п. до власне традиційних форм етнічної культури, та коли вони фіксують генетичний, типологічний чи функціональний зв’язок із традиційними комунікативними практиками (зокрема, вітання та прощання як мовленнєві жанри, колективна трапеза та слухання музики, екіпіровка і т. п. як елементи обрядової поведінки повсякдення), це дає нам право порівнювати традиційні та новітні феномени масової свідомості етносу, кваліфікувати їх чи як фольклорні, чи як фольклоризовані, чи як типологічно близькі традиційній ментальності, чи як такі, що заперечують її. Щоправда, самі наукові уявлення про сучасний фольклор різних субкультур (наприклад, батярів чи нумізматів, знахарів та їхніх клієнтів і т. п.) і сьогодні поверхові. Тим-то вивчення ФСУЕ передбачає вивчення стереотипів мислення та поведінки всіх субкультур українського етносу та української нації.

¹ Розрізняємо: культурний — “вихований, цивілізований, розвинений (роз-

винутий); інтелігентний” та культуральний — “цивілізаційний”. Див.: [1].

Література:

1. *Александровская В. Н.* Концепция “культурального бессознательного” в философии психоанализа Джозефа Хендерсона // Портал “Наукова періодика”. [Електронний ресурс]. // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/.../F17_doc.pdf.
2. *Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М.* Методологія соціально-економічного пізнання: Навчальний посібник / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький. — К.: КНЕУ, 2005. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ubooks.com.ua/books/00026/inx.php>.
3. *Швырёв В. С.* Рациональность как философская проблема / В. С. Швырёв // Рациональность как предмет философского ис-

- следования. — М.: Институт философии РАН, 1995. — С. 3–21.
4. *Солнцев И.* Четкость исходных методологических установок / Ибрагим Солнцев // Культура. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://origam.ru/metodologicheskie-problemy-folkloristiki.html>.
5. *Голованов И. А.* Константы фольклорного сознания в устной народной прозе Урала (XX–XXI вв.): Автореф. дис. ...доктора филол. наук: специальность 10.01.09 – фольклористика. / Голованов Игорь Анатольевич. — М., 2010. // [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-filologiya/a302.php>.